

4 mei 2016

**Ter herinnering
aan de Joodse gezinnen
Van der Sluis en Kalf**

HIER WOONDE
BENJAMIN
VAN DER SLUIS
GEB. 1894
GEDEPORTEERD 1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31.3.1944
MIDDEN EUROPA

HIER WOONDE
ROSETTA
OSSEDRIJVER
GEB. 1901
GEDEPORTEERD 1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19.10.1942
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
ELIAS
VAN DER SLUIS
GEB. 1927
GEDEPORTEERD 1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19.10.1942
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
EMILE
VAN DER SLUIS
GEB. 1927
GEDEPORTEERD 1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19.10.1942
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
LION KALF
GEB. 1897
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30.4.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
RACHEL DE WILDE
GEB. 1900
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30.4.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
IDA BERNADINA
KALF
GEB. 1927
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30.4.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
ALFRED JACQUES
KALF
GEB. 1929
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30.4.1943
SOBIBOR

- Advies: René Kok
- Tekst: Tjeu Cornet
- Ontwerp en vormgeving: Ton de Klein C10
- Fotografie: gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling Erfgoed (sHE), Joods Historisch Museum (JHM), Community Joods Monument (CJM), Collectie Kamp Westerbork (CKW), idem Sake Elzinga (CKW-SE), Collectie Kamp Vught (CKV), Ton de Klein (TK), Donna van Rosmalen (DR) en Olaf Smit (OS)
- Fotografie omslag: Olaf Smit
- Foto's zonder bronvermelding zijn welwillend ter beschikking gesteld uit particuliere archieven.

Geraadpleegde bronnen:

- Theo Hoogbergen (red.), *Wegens bijzondere omstandigheden...*, 2008
- Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie, *Jodenjacht*, 2011
- René Kok, *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs*, 2000
- Lou de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 8*, 1978
- Max Cahen, *In vrede en vriendschap*, 2014
- Etty Hillesum, *Het verstoorde leven*, 1981

Met dank aan:

- Ruud Weissmann, historicus
- Joop van Dijk, voormalig directeur Beekmanschool 's-Hertogenbosch
- Jacques Biemans en Eva van 't Klooster, gemeente 's-Hertogenbosch afdeling Erfgoed
- Alline Pennewaard, Community Joods monument
- Het Nederlandse Rode Kruis
- Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Uitgave van projectgroep Struikelstenen Minderbroedersstraat:

Tjeu Cornet
Maaïke Erben
Jan Huige
Ton de Klein
René Kok
Christ van der Ven (initiatief)

2016

De samenstellers van dit boek hebben hun best gedaan om alle recht-hebbenden met betrekking tot tekst en foto's te achterhalen. Wie meent dat zijn of haar materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, verzoeken wij zich tot ons te wenden: project.struikelstenen@gmail.com

ONTWERP EN BEELD
MARIJKE THEUNIS EN

**Als stenen
konden
spreken...**

De plechtigheid

's-Hertogenbosch, 4 mei 2016. Na een korte plechtigheid in het stadhuis zijn aan de Minderbroederstraat acht zogenaamde struikelstenen gelegd. Zij liggen in twee groepjes van vier in het trottoir vóór huisnummer 32.

In deze woning, die destijds om het hoekpand heen verbonden was met Snellestraat 35, woonden tijdens de Duitse bezetting na elkaar twee Joodse gezinnen. Eerst de familie Van der Sluis: Benjamin, Rosetta en hun tweeling Emile en Elias (Eddy). Later de familie Kalf: Lion, Rachel en hun kinderen Ida Bernadina en Alfred Jacques. Voor beide gezinnen was Minderbroederstraat 32 het laatste woonadres. Van hieruit zijn zij weggevoerd naar Westerbork om te worden vermoord in een concentratiekamp.

De struikelstenen zijn een blijvende herinnering aan deze acht stadgenoten en het leed dat hen is aangedaan, eindigend in hun gruwelijke dood.

Minderbroedersstraat 32, op de tekening "Magazijn de Vriend".

Gunther Demnig legt struikelstenen in Oss (2013).

De kunstenaar beschouwt zijn struikelstenen als een vorm van boetedoening.

Stolpersteine noemt de Duitse kunstenaar Gunther Demnig ze, struikelstenen dus. Ook wel 'stenen des aanstoots' genoemd, bedoeld om ons in figuurlijke zin te laten struikelen. Het zijn kleine stenen van 10 x 10 centimeter met aan de bovenzijde een messing plaatje waarop de gegevens zijn gegraveerd van iemand die tijdens de Duitse bezetting is weggevoerd, gedeporteerd en vermoord. De steentjes worden geplaatst in het trottoir vóór de woning van waaruit Joodse bewoners zijn weggevoerd.

Demnig is in 1947 in Berlijn geboren als kind van nazi-ouders. De kunstenaar beschouwt zijn struikelstenen als een vorm van boetedoening, maar wil zo ook zijn schaamte compenseren.

Zijn struikelstenen worden sinds 1994 gelegd, vaak door hemzelf. Eind 2015 lagen er meer dan 56.000 in 1.600 steden en dorpen in achttien landen, waaronder Nederland. In Den Bosch liggen struikelstenen bij de voormalige synagoge aan de Prins Bernardstraat, nu muziekcentrum De Toonzaal, en bij twee adressen aan de Boterweg in het Hinthamerpark.

Struikelstenen

Het gezin Van der Sluis

Benjamin van der Sluis met links zoon Elias en rechts diens vriend Eddy.

Emile (vooraan midden) en Elias op visite bij familie.

Benjamin van der Sluis (1894, Vlijmen) en Rosetta Ossedrijver (1901, Rotterdam) woonden bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op het adres Minderbroederstraat 32 in Den Bosch. In 1927 was in Den Bosch de tweeling Emile en Elias geboren. 'Benno' van der Sluis had als ondernemer een voor-
aanstaande positie binnen de Joodse gemeenschap. Hij handelde in textiel, eerst in 'manufacturen en gros', later in de vorm van een 'electrische confectiefabriek'. Het gezin woonde boven het bedrijf.

Eind augustus 1942 wordt Rosetta (Ro) opgeroepen om zich te melden in Westerbork, samen met haar twee zonen die dan 14 jaar oud zijn. Waarschijnlijk bevindt Benjamin van der Sluis zich dan al in Westerbork. Ondanks het advies van vrienden om aan de oproep geen gehoor te geven, meldt Ro van der Sluis zich met haar twee jongens op 3 oktober in Westerbork. Op 16 oktober gaat het hele gezin op transport naar Auschwitz. Onderweg, bij Cosel (Polen), wordt Benjamin met andere gezonde mannen uit de trein gehaald. Zij worden daar in de omgeving tewerkgesteld.

Drie dagen later, op 19 oktober 1942, worden Rosetta, Emile en Elias in Auschwitz vergast. Benjamin sterft in maart 1944 'ergens in Midden-Europa'.

Benjamin (Benno) van der Sluis.

Rosetta (Ro) van der Sluis, in het midden achter de tafel, bij een officiële bijeenkomst van de Joodse Gemeente in Den Bosch (1929).

Het gezin Kalf

Het gezin Kalf, feestelijk verkleed voor de foto (omstreeks 1932).

In februari 1943 betrok de familie Kalf het adres Minderbroederstraat 32, waar de familie Van der Sluis een klein half jaar weg was. Lederhandelaar Lion Kalf (1897, Amsterdam) en Rachel ('Chel') de Wilde (1900, Amsterdam) hadden in 1927 in Amsterdam dochter Ida Bernadina gekregen. Zoon Alfred Jacques kwam in 1929 in Den Bosch ter wereld. De familie Kalf woonde vanaf 1928 op verschillende plekken in Den Bosch. Voordat zij in de Minderbroederstraat kwamen, waren hun woningen aan de Hekellaan, de Bethaniestraat en de Vughterstraat door de bezetter gevorderd.

Aanvankelijk weten Lion Kalf en zijn gezin te ontkomen aan transport naar Westerbork en vandaaruit naar het Oosten. Op zoek naar een nieuw onderduikadres gaat het echter mis. Op 10 april 1943 komt het gezin alsnog aan in Westerbork. Op 27 april gaan ze op transport naar Sobibor. Op 30 april wordt het hele gezin daar vermoord.

Klassenfoto's Nutsschool Den Bosch (omstreeks 1939) met boven uiterst rechts Alfred Kalf, en onder in het midden (met gestreepte jurk) zijn zus Ida.

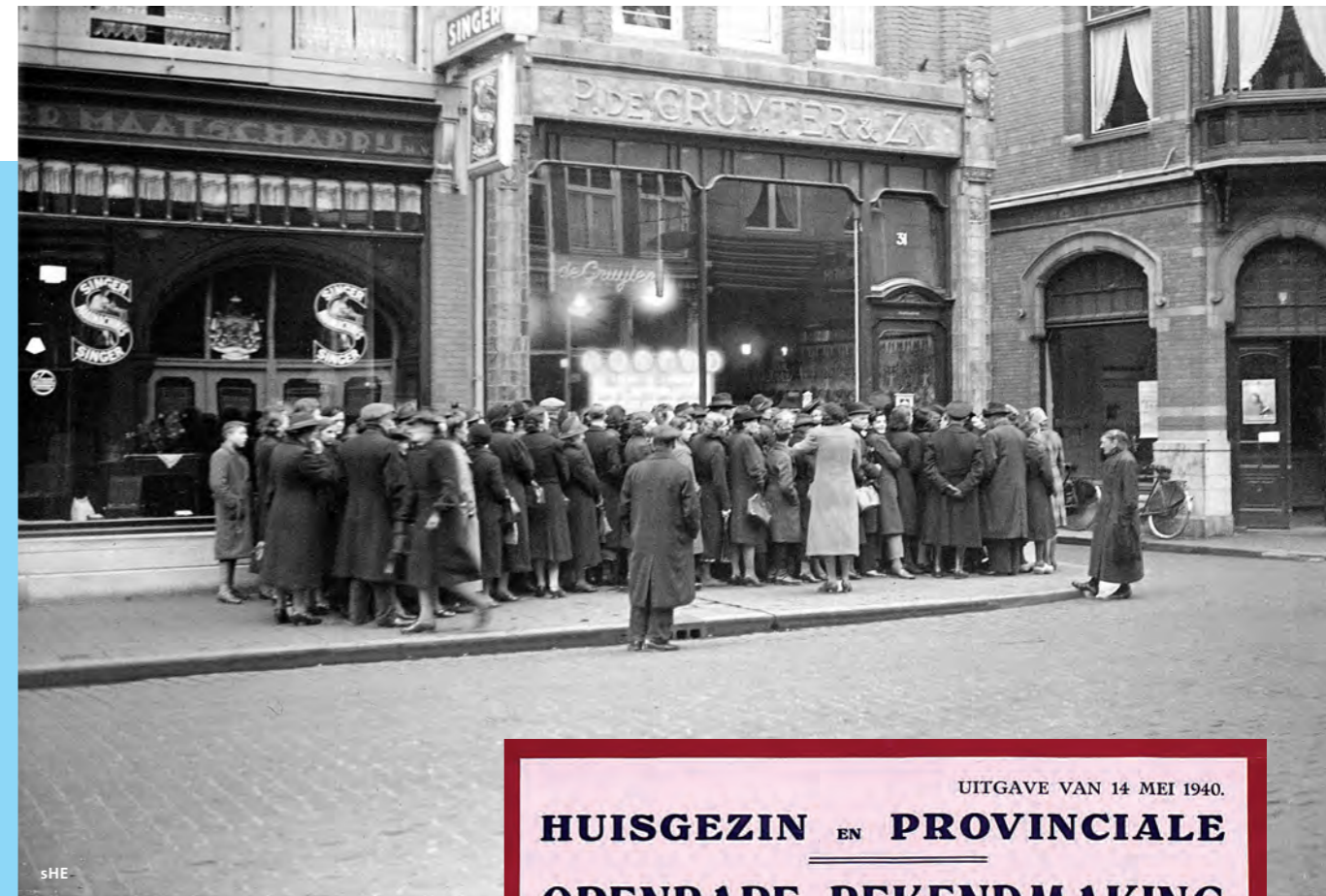
sHE

sHE

Oplettend

Het leek allemaal zo onschuldig. Zeker, de bezetting van Den Bosch op 12 mei 1940 bracht een schok teweeg. Maar al gauw hernam het leven in de stad zijn dagelijkse loop. De Duitse soldaten en officieren waren aanvankelijk ook best sympathiek en ze gedroegen zich correct. Al vrij snel ontstond er een tekort aan van alles en nog wat. Alle eerste levensbehoeften gingen op de bon. De armste inwoners van de stad konden terecht bij de Centrale Keuken die door particuliere organisaties werd gerund. Regelmatig waren er opstootjes en vechtpartijen in de stad tussen jongeren, Duitse soldaten, leden van de NSB en haar Weerbaarheidsafdeling (WA). En soms dreigde er gevaar uit de lucht. Al die gebeurtenissen maakten de inwoners voorzichtig en oplettend. Maar wie de ooglogstijd in Den Bosch als kind of jeugdige heeft meegemaakt, herinnert zich die vooral als avontuurlijk.

sHE

Impressies uit het dagelijks leven in Den Bosch tijdens de bezetting. Linksboven Duitse SS-militairen op de Sint Jansmarkt (1940). Rechtsboven toewijzing van distributiebonnen aan de Hinthamerstraat (1941).

Wie de ooglogstijd in Den Bosch als kind of jeugdige heeft meegemaakt, herinnert zich die vooral als avontuurlijk.

UITGAVE VAN 14 MEI 1940.

HUISGEZIN EN PROVINCIALE OPENBARE BEKENDMAKING

- I. Het plaatselijk militair Commando heeft het gezag over 's-Hertogenbosch overgenomen en is gevestigd op de Provinciale Griffie (Waterstraat). De Burgemeester en overige burgerlijke gezagsorganen zetten hunne taak voort op aanwijzingen van het plaatselijke Commando.
  - II. Verblijf buiten 's-Hertogenbosch en omgeving, waartoe behooren de gemeenten: Vught, Cromvoirt, Helvoirt, Vlijmen, Nieuwkuik, Haarsteeg, Engelen, Empel, Ammerzoden, Hedel, Velddriel, Kerkdriel, Rosmalen, Nuland, Bericum, Den Dungen, St. Michiels-Gestel en Esch, is aan de burgers verboden. Zij mogen hunne woningen vanaf 22 uur des avonds tot 5 uur des morgens niet verlaten.
  - III. De officieele tijd wordt terstond de Duitse tijd, zoodat Amsterdamsche tijd 12 uur wordt 13.40 uur. Iedereen wordt verzocht dienovereenkomstig de uurwerken onmiddellijk 1 uur en 40 minuten vooruit te zetten.
  - IV. Het bezit van wapens, munitie en uitzend-apparaten is verboden. Deze moeten, zooals voor beide eerste reeds eerder ter openbare kennis werd gebracht, op het Hoofdbureau van Politie ingeleverd worden.
  - V. Het onderhouden van geheime berichten-diensten met den vijand (telefoon, telegraaf, aethergolf, seinen of op elke andere wijze) is verboden. Radio-zendmateriaal en optische seïnstrumenten moeten eveneens op het Hoofdbureau van Politie ingeleverd worden. Het loslaten van duiven, in het bijzonder van postduiven is verboden. Houders van postduiven moeten daarvan aangifte doen op het militair Commando (Provinciale Griffie Waterstraat).
  - VI. Het verborgen houden van personen, die tot het vijandelijk leger behooren, of van dienstplichtigen is verboden. Alle mannelijke ingezetenen van 20 tot 35 jaar moeten zich aanmelden aan de Arbeidsbeurs, de letters A t.m. K op Woensdag 15 Mei 1940, de letters L t.m. Z op Donderdag 16 Mei 1940, telkens van des v.m. 9 tot 12 en des n.m. van 2 tot 5 uur.
  - VII. Alle inwoners moeten er onmiddellijk voor zorg dragen, dat hunne woonruimten naar buiten verduisterd worden. Het verlichten van kamers, waar de afscherming nog niet voltrokken is, is verboden.
  - VIII. Alle personen en vrachtvervoer met motorrijtuigen is voorloopig verboden. Bijzondere ontheffingen kunnen aan het plaatselijke Commando in overleg met de Gemeentelijke Politie worden aangevraagd.
  - IX. Alle ingezetenen, zowel neringdoenden als particulieren, worden er uitdrukkelijk aan herinnerd, dat de tot nu wettelijk geldige betaalmiddelen ook verder in betaling moeten worden aangenomen. Het is eveneens streng verboden klein geld, zoogenaamd wisselgeld, achter te houden.
- Overtreding dezer verbodsbepalingen zal streng volgens het KRIJGSRECHT met ten hoogste de doodstraf worden gestraft.**
Van de bevolking wordt verwacht, dat zij zich volkomen aan de regelingen van het Commando en de Burgerlijke Overheid zal onderwerpen, opdat het gewone leven in 's-Hertogenbosch en omgeving spoedig wederom zijn normalen gang zal kunnen gaan.

De Burgemeester,
F. J. VAN LANSCHOT.

De Plaatselijke Commandant,
WENTZEL, Hauptmann.

's-Hertogenbosch, 14 Mei 1940.

sHE

Naar school in de oorlog

Tijdens de bezetting gingen kinderen gewoon naar school, al waren er de nodige praktische hindernissen. Schoolgebouwen waren in oorlogstijd namelijk bijzonder in trek. De bezetter vorderde scholen om er soldaten in te huisvesten of er hospitalen van te maken. Ook om andere redenen kon een school zomaar door de Duitsers worden ingepikt. Zo wilden de Duitsers in de Brabantse hoofdstad bijvoorbeeld een school hebben voor de kinderen van Duitse militairen.

Op de middelbare scholen zorgde het gedrag van leerlingen voor irritatie bij de bezetter. De Duitsers hielden er niet van dat scholieren speldjes of insignes droegen met verboden symbolen, en liedjes zongen met voor Duitsers weinig vleiende teksten. Dat resulteerde in allerlei regels en voorschriften aan de schoolleiding om op te treden. Hier en daar ontstonden spanningen rond docenten die openlijk met de NSB sympathiseerden. Dat was bijvoorbeeld het geval aan het Sint-Janslyceum en bij een protestantse lagere school aan de Brugstraat. Ook onder leerlingen onderling ontstond onrust. Op alle scholen zaten namelijk wel kinderen van NSB'ers. De meesten hielden zich rustig, maar op

het Sint-Janslyceum was een sterke groep die zich door de ouders gesteund wist. Wie zich door hen liet provoceren en tot de aanval overging, was de klos. Want de schoolleiding kon nauwelijks anders dan dit gedrag bestraffen. Penibel werd het op de scholen toen de Duitsers begin 1943 de arbeidsdienst invoerden. Iedereen ouder dan 18 jaar liep zo de kans naar Duitsland te worden gestuurd om daar te werken. Leerlingen van die leeftijd bleven daarom weg van school en doken onder. Anderen, die al van school waren, smeekten de school om als leerling ingeschreven te mogen blijven.

De Duitsers hielden er niet van dat scholieren liedjes zongen met voor Duitsers weinig vleiende teksten.

Eerste klas MULO in de Nutsschool (1941).

Kinderfeestje op het speelterrein bij de Deutsche Schule.

Deutsche Schule

Op dringend verzoek van de bezetter stelde de gemeente Den Bosch een gebouw beschikbaar voor een Deutsche Schule. Het aanbod van een school aan het Taxandriaplein werd afgewezen. De Duitsers hadden liever het veel nieuwere gebouw van de Nutsschool aan de Van der Does de Willeboissingel. De school werd gevorderd. De Nutsschool moest maar een ander onderkomen zoeken.

Joden in Den Bosch

In mei 1940 woonden er in Den Bosch 460 Joden, onder wie ook vluchtelingen uit Duitsland. Een echte Jodenbuurt zoals we die kennen van Amsterdam, was er niet in Den Bosch. De Joden woonden verspreid door de stad en de meesten waren al lang inwoner van Den Bosch. Zo waren de Joden Bosschenaren met de Bosschenaren.

In vrede en vriendschap bevat de persoonlijke herinneringen van Max Cahen aan de Joden in Den Bosch tussen 1920 en 1940. Daarin verschijnt het beeld van een gemeenschap die zich door joodse gebruiken en tradities verbonden weet, maar waarvan de leden open relaties onderhouden met hun omgeving. Slechts een enkeling voldeed aan het cliché van de voddendhandelaar; in meerderheid behoorden de Joden tot de middenstand en vrije beroepsbeoefenaren, met de daarbij behorende invloed op de stad en haar inwoners. Sigarenfabrikanten als Goulmy en Baar en andere ondernemers zorgden bijvoorbeeld voor aanzienlijke werkge-

legenheid. De naam van dokter Sol Diamant was bekend bij vrouwen die in conflict dreigden te komen met een stelregel van de rooms-katholieke kerk: bij zwangerschap gaat het leven van het kind vóór dat van de moeder. Geholpen door de faam van koosjere slachters schopte Marc Seijffers het tot keurmeester van het gemeentelijk slachthuis. Behalve kippen slachtte hij geen andere dieren meer koosjer.

De Joden waren Bosschenaren met de Bosschenaren.

Groepsfoto van dansschool Roosje Glaser, circa 1938. Vooraan in het midden Emma de Winter, de zus van Netty (zie pag. 31) en staand tweede van rechts hun broer Eddy de Winter.

Eerste woensdagmarkt na het uitbreken van de oorlog (1940).

Elias en Emile van der Sluis in het zwembad in Vught.

Tot 1941 zaten Joodse kinderen gewoon op een openbare school.

Isolatie

Voor de Joden in Den Bosch verslechtert de situatie snel. Vanaf de zomer 1940 vaardigt de bezetter de ene na de andere maatregel uit, die Joden beperkt in hun vrijheid. Op listige en slinkse wijze wordt de Joodse bevolkinggroep geïsoleerd en apart gezet om ze later te kunnen grijpen.

- Joden mogen niet meer naar een openbare of bijzondere school
- Joden mogen geen radiotoestel meer bezitten
- Joden mogen niet zonder verlof een fiets of ander vervoermiddel bezitten
- Joden mogen geen lid meer zijn van een niet-Joodse vereniging
- Joden mogen zich niet meer ophouden in niet-Joodse hotels en cafés
- Joden mogen niet zonder verlof werken bij niet-Joden

- Joden mogen zich niet meer in openbare gebouwen ophouden
- Joden mogen niet meer met niet-Joden trouwen
- Joden mogen geen rekeningnummer hebben bij een bank- of girodienst
- Joden mogen geen telefoonaansluiting meer hebben
- Joden krijgen op hun persoonsbewijs een stempel met de letter 'J'

Onder andere in cafés zijn Joden niet langer welkom.

Wie is Jood?

Begin 1941 moest elke Jood zich melden. Hij of zij moest eerst voor één gulden een formulier kopen en dat vervolgens ingevuld op het stadhuis inleveren. Maar wie was Jood? Dat bepaalden de Duitsers op basis van hun Neurenburger Wetten. Wie drie of vier Joodse grootouders had was een zogenaamde 'voljood'. Had je twee Joodse grootouders en was je getrouwd met een Jood of zelf praktiserend joods, dan werd je eveneens als 'voljood' beschouwd. Wie geboren was uit een gemengd huwelijk en dus twee Joodse grootouders had, werd 'halfjood' genoemd. Waren je grootouders van gemengd bloed en had je dus maar één Joodse grootouder, dan werd je als 'kwartjood' getypeerd.

Op 1 oktober 1941 telt het CBS in Den Bosch 480 Joden, van wie 88 van buitenlandse afkomst. De meeste Joden die hier woonden (395), waren 'voljood'.

De hele Joodse bevolkingsgroep is voortaan aan de buitenkant al herkenbaar.

nog in vreten. Ik ben benieuwd of dat nu
 weder lichte misschien algehoord dat
 in Nederland met in degenade gods
 lopen. i' den praet' loun plaar. Ik
 Alleen is nu nog dat de he
 is nu nog dat de he
 Dijn. Dus iedereen
 komt roept, Orange, Boven, of Heve de Hooring
 appropen dat iedereen die iemand me
 in jas tegen komt & n' loot voor hem
 Ik vind 't heelmaal niet erg om met
 lopen, alleen is 't wel vervelend dat ik
 niet iets kan doen wat niet mag.

De ster

Vanaf 2 mei 1942 zijn Joden verplicht een Jodenster zichtbaar op hun kleding te dragen. Met deze maatregel is de stigmatisering compleet. De hele Joodse bevolkingsgroep is voortaan aan de buitenkant al herkenbaar. En alle andere maatregelen doen nu nog effectiever hun werk.

Dat de ernst van de situatie toch niet altijd doordringt tot de dragers ervan, blijkt uit een brief van de Bossche tiener Fanny Philips, die in 1943 is vermoord in Auschwitz.

Op de foto dragen leerlingen van het Joods Lyceum Den Bosch een ster (juli 1942).

'Het is een pracht exemplaar. Ik zal 't eens tekenen. Wat een mooi ding, hè? En 't leukste is nog dat ze knaloranje zijn (...). Ik vind 't helemaal niet erg om met zo'n ding te lopen. Alleen is 't wel vervelend dat ik nu helemaal niet iets kan doen wat niet mag.'

Joods onderwijs

Leerlingen van het Joods Lyceum Den Bosch.

Op 4 september 1941 krijgen Joodse leerlingen te horen dat zij met ingang van het nieuwe schooljaar niet meer welkom zijn op hun eigen school. Een maand tevoren hadden de schoolbesturen aan het gemeentebestuur al een lijst moeten geven met daarop al hun Joodse leerlingen. In september 1942 gaan in Den Bosch 33 leerlingen naar een speciaal voor hen opgerichte Joodse lagere school, ondergebracht in de synagoge. Bovendien is Den Bosch een van de negen Nederlandse gemeenten waar een Joods lyceum mag worden opgericht. De school, gevestigd aan de Papenhulst, is bedoeld voor Joodse leerlingen uit de verre omgeving. De lessen beginnen in april 1942. Tot april 1943 telt het Joods Lyceum 104 leerlingen. Daarna zijn alle kinderen en hun leerkrachten opgesloten, ondergedoken of gedeporteerd. Uiteindelijk worden van beide scholen 74 kinderen en 11 docenten vermoord in concentratiekampen.

SHE

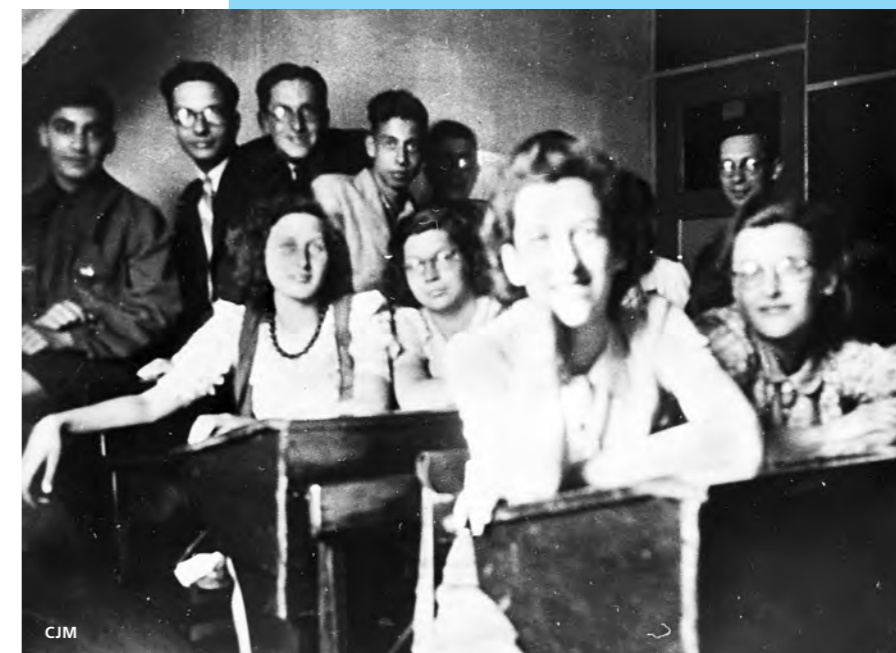
Ook de kinderen Van der Sluis en Kalf waren leerlingen van het Joods Lyceum. Op de foto zit Ida Kalf op de voorste rij, vierde van links. Haar broertje staat in de derde rij, zesde van links, achter de mevrouw met de hoed. Op de achterste rij, tweede van rechts, staat Elias (Eddy) van der Sluis. Zijn broer Emile staat ook op de achterste rij, rechts van het midden, met witte bloes.

Leerlingen van het Joods Lyceum Den Bosch.

Herdenkingsplaquette.

**Uiteindelijk worden
74 kinderen en 11
docenten vermoord in
concentratiekampen.**

CJM

Eerste deportatie

In 1942 bepaalden de Duitsers dat er wekelijks 4.000 Joden uit Nederland naar het Oosten zouden moeten vertrekken om daar 'als Nederlandse joden te worden tewerkgesteld in Duitse werkkampen'. Voor de transporten deed het van oorsprong Joodse vluchtelingenkamp Westerbork nu dienst als doorgangskamp voor Joden. Het station van Den Bosch is op 28 augustus 1942 verzamelplaats voor de eerste groep Brabantse Joden die op transport gaat. Die dag vertrekken 275 Joden naar Westerbork, van wie vijftien uit Den Bosch.

Joodse Raad

Eind 1941 werd in Den Bosch een Joodse Raad opgericht. Deze Raad was een afdeling van de Joodse Raad voor Amsterdam, die daar begin 1941 door de bezetter in het leven was geroepen om voor rust en orde te zorgen en de Joden te ontwapenen. Van haar officiële rol maakte de Joodse Raad gebruik om voor zoveel mogelijk Joden tijd te rekken en zodoende deportatie uit te stellen. Ook in Den Bosch werden er allerlei functies bedacht die de bekleders ervan vrijstelden van deportatie, omdat zij onmisbaar waren voor de Joodse gemeenschap.

Vrijstelling

Van alle Bossche Joden die in augustus 1942 werden opgeroepen, kwam dus lang niet iedereen opdagen. Zo lukte het de Joodse Raad ongeveer de helft van de opgeroepen van de lijst af te krijgen, onder meer omdat zij een onmisbare functie vervulden. Dankzij Lion Kalf's functie van ziekenverpleger weet het gezin te ontkomen aan het transport van augustus 1942. Zo gaat ook een tweede transport aan de familie voorbij en weet Lion tewerkstelling door het Gewestelijk Arbeidsbureau in een Rijkswerkkamp te vermijden.

Wat te doen?

Joden worden bang en zenuwachtig. Nu in het hele land de transporten naar Westerbork aan de gang zijn, vragen velen zich af wat te doen. Moeten we vluchten, onderduiken of gehoor geven aan de bevelen? Wie kunnen vertrouwen, wie kan en wil ons helpen? Lastige vragen, zeker omdat de Joodse Raad oproep tot gehoorzaamheid aan de Duitsers en mensen waarschuwde zichzelf en anderen niet in gevaar te brengen door zich aan het gezag te onttrekken.

Ook Rosetta (Ro) van der Sluis vraagt zich af wat ze moet doen met de oproep die zij eind augustus 1942 ontvangt. Terwijl haar man Benjamin al in Westerbork verblijft, overlegt zij met haar vrienden en collega-ondernemers Frits en Marie van der Ven, die een zaak hebben aan de Markt in Den Bosch. Aan de keukentafel raden Frits en Marie hun vrienden dringend af aan de oproep gehoor te geven. Volgens hen gaan zij regelrecht de dood tegemoet gaan. Maar Benjamin en Ro denken dat ze te werk zullen worden gesteld in Poolse werkkampen. En dus vertrekt Ro van der Sluis. De familie Van der Ven begeleidt haar naar het station in Den Bosch. Daar nemen zij afscheid. Op 3 oktober 1942 meldt Ro van der Sluis zich met haar tweeling in Westerbork.

Ans van der Ven (Den Bosch, 1944) bracht samen met haar ouders de familie Van der Sluis naar het station in Den Bosch, op weg naar Westerbork. Zij herinnert zich het moment van afscheid als 'verbijsterend'.

Tweede deportatie

De 'oogst' van het eerste zogenaamde vrijwillige transport viel de Duitsers tegen. Feitelijk waren wekelijks slechts zo'n 2.000 Joden vertrokken. En dat terwijl vóór eind 1942 ongeveer de helft van alle Nederlandse Joden naar het Oosten moest zijn afgevoerd. Bij het tweede transport, op 2 oktober 1942, paktten de organisatoren het dan ook efficiënter aan. Eerst werden uit alle werkkampen in Nederland zo'n 8.000 mannen opgehaald en naar Westerbork overgebracht. Nog diezelfde avond vonden er overal razzia's plaats en werden familieleden uit hun huis gehaald en op transport gesteld. Zo kwamen 24 Bossche mannen en hun 26 gezinsleden tussen 3 en 5 oktober aan in Westerbork.

Nationaal Monument Kamp Westerbork.

Aankomst in Auschwitz-Birkenau

'(...) De afstand van het goederenstation Auschwitz naar de bunkers was ca. vier kilometer. Bij beide Bunker bevonden zich enkele houten barakken. De vrachtauto's of autobussen kwamen daar voorrijden en de inzittenden moesten uitstappen. Er liepen hier, anders dan op het perron van aankomst, geen gevangenen rond, maar louter gewapende SS'ers, sommigen met woest blaffende honden aan de lijn. Er werd de gedepor-teerden gezegd dat zij in de nabije ruimte (Bunker I of Bunker II) ter desinfectie onder de douche zouden gaan en dat zij zich daartoe in een van de barakken moesten uitkleden, mannen en vrouwen gescheiden. Waren beide groepen daarmee gereed, dan werd hun gelast, zich, naakt als zij waren, door de openlucht naar 'de doucheruimten' te begeven. Die ruimten waren tevoren verwarmd door middel van korven met gloeiende cokes. (...) Waren alle mensen binnen, dan werden de deuren vergrendeld. Inmiddels was een SS'er op een motorfiets met enkele bussen Zyklon-B komen aanrijden (...). De bussen met Zyklon-B werden door een SS'er die een

gasmasker op had, via een opening in de zijmuur uitgeschud in de gaskamers. Enkele minuten lang waren dan buiten wilde, vertwijfelde kreten te horen en werd er hard op de deuren gebonsd. (...)'

Verraad

Als Jood wist je in die tijd niet wie je wel of niet kon vertrouwen. Wie zich niet hield aan de officiële verbodsregels, liep voortdurend gevaar. De Jodenster maakte iemand op voorhand een gemakkelijke prooi voor laster en geweld. En dan waren er nog de NSB-verklikkers en Jodenjagers van de Germaanse SS, die tegen een kleine vergoeding maar al te graag een val uitzetten om die onverwachts te laten dichtklappen. Dat laatste overkwam de leden van de familie Kalf, die als onderduikers voortdurend op zoek waren naar woonruimte.

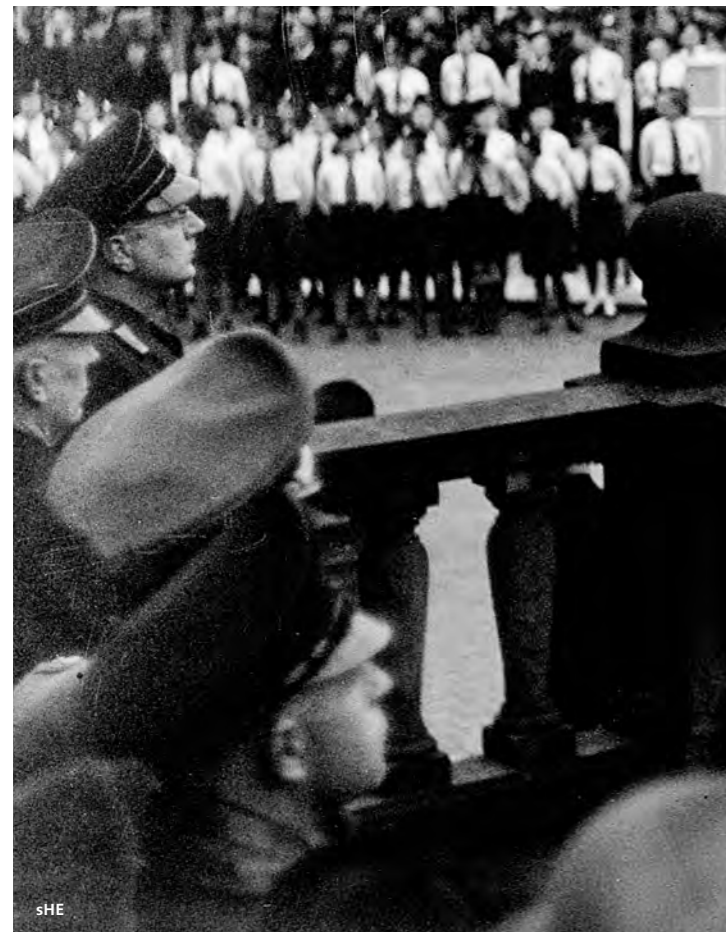

Verzet

Van grootschalig verzet tegen de bezetter was in Den Bosch geen sprake. Zeker in het begin beperkte zich het verzet tot een vijandige houding aan jegens de Duitsers. Vooral in het voorjaar van 1943 groeide het netwerk van verzetslieden aan tot zo'n 150 mensen. In de laatste jaren van de bezetting saboteerden zij op soms spectaculaire wijze de bezetter. Velen van hen hebben die acties met hun leven moeten bekopen. Maar voor de meeste Joden was het toen al te laat. Effectief was de hulp aan onderduikers die zich onttrokken aan de arbeidsinzet en de Duitse oorlogsindustrie. Voor hulp aan Joden kregen vijftien Bosschenaren de Yad Vashem erkenning 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Zij hebben ieder meer dan één Jood gered van de verschrikking.

De Bossche verzetsgroep KP Margriet.

Geen toeval

De Bossche politiemann Marinus Verstappen stapte in 1942 over naar de Nijmeegse politie. Hij wordt er opperluitenant én is lid van de Germaanse SS. Deze Jodenjager, die door zijn collega's de 'schrik van het bureau' wordt genoemd, posteert zich op 11 april 1943 samen met enkele anderen bij de uitgang van station Nijmegen. Daar controleren zij persoonsbewijzen. De familie Kalf - vader, moeder, dochter en zoon - wordt aangehouden. De arrestatie is geen toevalstreffer, maar de uitkomst van een geraffineerd plan. Verstappen heeft het samen met zijn vriendin uitgebroed. De vriendin wendt voor dat zij de familie Kalf naar een nieuw onderduikadres brengt. In ruil voor wat 'koggeld' speelt zij hen bij het station echter in handen van Verstappen. Op 10 april 1943 komen Lion, Rachel, Ida en Alfred aan in Westerbork. Ruim twee weken later worden zij in Sobibor vergast.

TK

Kamp Vught

'Konzentrationslager Herzogenbusch' was de officiële naam van kamp Vught dat de Duitsers bouwden om hun gevangenis capaciteit uit te breiden. Het kamp werd gebouwd in 1942 en was in het bezette Noordwest-Europa het enige onder leiding van de SS. Tussen januari 1943 en begin september 1944 passeerden 31.000 gevangenen dit oord van intimidatie en terreur. Nederlanders, buitenlanders, mannen, vrouwen, kinderen, homoseksuelen, Joden, verzetsstrijders, communisten, Roma en Sinti, Jehova's Getuigen, zwarthandelaren en criminelen, in het kamp zat iedereen die de Duitsers niet welgevallig was. De gevangenen moesten niet alleen keihard werken, maar werden ook op andere manieren afgebeeld en vernederd. Voor de Joden bleek kamp Vught bovendien een doorgangskamp, met als eindbestemming de vernietigingskampen in het Oosten.

CKV

Hoeveel mensen er precies in kamp Vught hebben gezeten, is niet bekend omdat de administratie is verdwenen. Van acht inwoners van Den Bosch staat vast dat zij in kamp Vught het leven hebben verloren.

Het kindergedenkteken in Kamp Vught.

Judenrein

In 1943 moeten uit acht van de elf provincies alle Joden vertrokken zijn. De twee eerdere transporten zijn onvoldoende gebleken om dat doel te halen. Uiterlijk 10 april 1943 moeten daarom alle Brabantse Joden zich melden in kamp Vught. Zo komen uit Den Bosch ruim 70 joden in Vught aan. De meesten van hen bereiken na een of twee maanden Westerbork. Bijna allemaal zijn zij vandaaruit vertrokken naar Sobibor en vergast. Onder hen ook de leden van de Bossche Joodse Raad.

Nog eens 16 Bossche ouderen en zieken gingen niet naar kamp Vught, maar rechtstreeks naar Westerbork. Zij zijn allemaal tussen 16 april en 23 juli 1943 vermoord in Sobibor.

Op 10 april 1943 waren Brabant en dus ook Den Bosch officieel 'Judenrein'. Behalve dan dat stukje met de naam 'Kamp Vught'.

Den Bosch was officieel 'Judenrein', behalve dan dat stukje met de naam 'Kamp Vught'.

CKV

TK

Niet vergeten

Onder het motto “Vooroordelen...Veroordelen!” startte het Bossche Sint-Janslyceum begin dit jaar voor alle brugklassen een speciaal project over het lot van de Joden, en vooral de Joodse scholieren, tijdens de Duitse bezetting.

Voor klas 1b spitste het project zich toe op het thema ‘Noodlot’ dat werd ingeleid met de vertoning van de klassenfoto van het Joods Lyceum uit 1942 (zie pagina 19). Op deze foto zijn de kinderen Van der Sluis en Kalf te zien.

‘Jullie zien nu een oude groepsfoto. Waarschijnlijk hebben jullie direct in de gaten dat het hier om een schoolfoto of een klassenfoto gaat. Je hebt vast al het een ander over de achtergrond van deze foto gehoord. Deze foto verbergt voor ons een bijzonder tragische, verdrietige geschiedenis. Die geschiedenis proberen we met jullie opnieuw naar boven te halen.’

Zo hoorden zo’n dertig leerlingen van klas 1b over

de Jodenvervolging, de deportaties en de moorden in de concentratiekampen. De klas bracht onder meer een bezoek kamp Vught en leerde over de beruchte kindertransporten die van daaruit op 6 en 7 juni 1943 vertrokken. Alle kinderen tot 16 jaar mochten van de Duitsers naar een ‘speciaal kindertransport verderop’ en hun ouders mochten mee. Met deze transporten gingen ook kinderen en leerkrachten van Bossche Joodse scholen mee. Het ‘speciale kamp verderop’ bleek het vernietigingskamp Sobibor te zijn, ver weg in Polen vlakbij de Russische grens. Alle 1.297 weggevoerde kinderen, van enkele dagen oud tot 17 jaar, zijn hier omgekomen.

Onderdeel van het project was een verklarende woordenlijst met begrippen als onderduiken, deporteren, razzia en Jodenster. De leerlingen voerden verschillende opdrachten uit om deze periode uit de geschiedenis beter te begrijpen. Eén van de opdrachten vroeg hen voorbeelden te geven van vergelijkbare dingen die vandaag de dag gebeuren.

Struikelsteentjes

wij waren kinderen
wij speelden en verdwaalden
met veel plezier
in sprookjes in een donker bos
en strooiden steentjes voor de weg terug

wij waren kinderen
toen wij nog lang en heel gelukkig leefden
vogels kwamen ons brood in kruimels eten
en in de avond werd altijd
de weg naar huis weer teruggevonden
hoe kon de wereld ons vergeten?

wij waren kinderen
toen wij verdwaalden
van sprookjes naar een donker bos
in treinen door de werkelijkheid
geen lichtje in de verte
bracht ons weer thuis en terug
naar waar wij kinderen waren

langs deze steentjes nu misschien
een weg terug naar jullie namen
naar de herinnering
aan hoe wij kinderen waren

© Teuntje Suyskens

Teuntje Suyskens (rechts) en Victoria van der Werff schreven het hiernaast afgebeelde gedicht dat zij ook voordroegen tijdens de plechtigheid waarbij de struikelstenen werden gelegd.

“Il croyait trouver aisément son chemin par le moyen de son pain qu’il avait semé partout où il avait passé; mais il fut bien surpris lorsqu’il n’en put trouver une seule miette: les oiseaux étaient venus qui avaient tout mangé.”

(Ch.Perrault – Petit Poucet)

“Hij dacht gemakkelijk de weg terug te vinden door de broodkruimels, die hij overal waar hij had gelopen had neergestrooid; maar tot zijn verbazing vond hij er niets meer van terug: de vogels waren gekomen en hadden alles opgegeten.”

(Ch.Perrault – Klein Duimpje)

Overlevenden

De gezinnen Van der Sluis en Kalf zijn tijdens de Duitse bezetting op gruwelijke wijze vermoord. Hun zielen leven echter voort in hun families en nakomelingen. Zo is Manus Ossendrijver, de broer van Rosetta van der Sluis - Ossendrijver, stamhouder van twee dochters met hun kinderen en kleinkinderen. Een deel van deze familie woont in Nederland, een deel in Israël.

In Israël leven twee achternichten van Rachel Kalf - de Wilde. Marthi (1935) en Jolijn (1938) de Wilde kregen daar kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen.

Beide families zijn op de hoogte van het feit dat voor hun overleden familieleden struikelstenen zijn gelegd. Enkelen van hen reageerden daar verheugd en vereerd op, getuige de volgende fragmenten:

Uit e-mails van Marthi Hershler - de Wilde (1935), nicht van het Bossche gezin Kalf en woonachtig in Jeruzalem:

Enige overlevenden

'Mijn ouders hebben na de oorlog wat meubilair van de familie Kalf geërfd. Wij waren kennelijk de enige overlevende familieleden. De broer en zusters van mijn vader (onder wie Rachel Kalf, red.) zijn allen met hun gezin vermoord, evenals hun moeder en onze grootmoeder. Zij is op dezelfde datum als de familie Kalf vermoord in Sobibor (30 april 1943). We zullen nooit weten of ze elkaar hebben ontmoet.'

Links Hielke en Geske Brouwer, rechts Jolijn de Wilde in Friesland.

Marthi Hershler.

Hielke en Gelske

'Mijn zus Jolijn en ik waren ondergedoken bij het gezin van Hielke en Gelske Brouwer in Twijzel, Friesland. Behalve ons hebben deze mensen nog veel meer Joodse en niet-Joodse onderduikers aan een veilig schuiladres geholpen. Zij hebben al heel snel de Yad Vashem onderscheiding 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' gekregen en er staat een boom die hun naam draagt. Een dochter van mijn zus is vernoemd naar Gelske.'

Samen in bestuur

'Zou juist had ik contact met Gideon van der Sluis. We zitten hier in Israël samen in een bestuur! Ik heb begrepen dat Benjamin van der Sluis een broer was van Gideon's grootvader. De vader van Gideon kwam ook uit Den Bosch.'

Passages van Moshe Sonnheim in 'Lacunae,' over zijn vrouw Jolijn de Wilde (1938). In: The Hidden Child, 2014. Jolijn de Wilde is de zus van Marthi Hershler - de Wilde, nicht van de familie Kalf en woonachtig in Jeruzalem:

Standje

'Direct na de oorlog op de lagere school kreeg Jolijn de Wilde een standje van de juffrouw omdat ze na het eten geen gebed zei. Daardoor voelde zij zich minderwaardig ten opzichte van haar klasgenoten. De juffrouw beseftte niet dat de christelijke onderduikers Jolijn uit veiligheidsoverwegingen christelijke gebeden hadden geleerd.'

Pop in museum

'We trouwden in 1971 in Jerusalem. Geleidelijk werden de lacunes in haar leven zichtbaar. Jolijn vond het moeilijk deel te nemen aan activiteiten die verband hielden met de Shoah. Toch liet ze zich interviewen door het Holocaust Museum in Washington waaraan zij haar lievelingspop Fransje schonk. Fransje wordt daar sindsdien tentoongesteld.'

Woorden van Avishai Atsmon (De Groot), geboren in 1951 als achterneef van het gezin Van der Sluis. Woonachtig in Jeruzalem:

Omgeboekt

'Ik was zo blij toen ik jullie mail las. Ik vind dit initiatief zo bijzonder. Ik heb daar nu geen woorden voor. Ik zou rond die tijd in Nederland zijn, maar ik heb mijn vlucht omgeboekt zodat ik op 4 mei bij de plechtigheid kan zijn.'

Cirkel gesloten

'En nu is er dit initiatief in Den Bosch. Alsof zich weer een cirkel in ons leven sluit. Als wij elkaar ontmoeten hoop ik de woorden te vinden die mijn gevoelens tot uitdrukking brengen.'

Netty Lau.

Ik was pas 13

'In 1942 ging ik naar het Joods Lyceum in Den Bosch. Een jaar later waren daar geen leerlingen meer. Ondergedoken, gedeporteerd of al vermoord. Ik behoorde tot de laatste vijf die de deur dichtdeden. Ons gezin verdeelde zich over verschillende onderduikadressen.. Zo ging ik met mijn vader naar Amsterdam, naar een adres tegenover het Concertgebouw. Op het plein ervoor zag ik vaak Duitse hoge pieten roken en drinken in de pauze. Mijn vader en ik doodden de tijd door voor elkaar kruiswoordpuzzels te maken.

Van ons allemaal was mijn moeder het meest onverschrokken. Zij ging gewoon de straat op, fier en zelfverzekerd. De Jodenster had ze natuurlijk niet op!

Direct na de bevrijding wist mijn vader een ritje in een legervoertuig te regelen, van Amsterdam naar Den Bosch. We reden over Arnhem en Nijmegen. Toen zag ik pas wat de oorlog had aangericht. Eenmaal in Den Bosch bleek ons huis bewoond door een ander gezin, waarvan de woning vernietigd was. Uiteindelijk zijn die mensen verhuisd en konden wij erin. Maar het was wel een vreemde situatie. Ik was pas 13 en begreep nog niet alles. Maar sommige herinneringen raak ik niet meer kwijt.'

Netty Lau - de Winter (1930). Netty is de zus van Eddy en Emma de Winter.

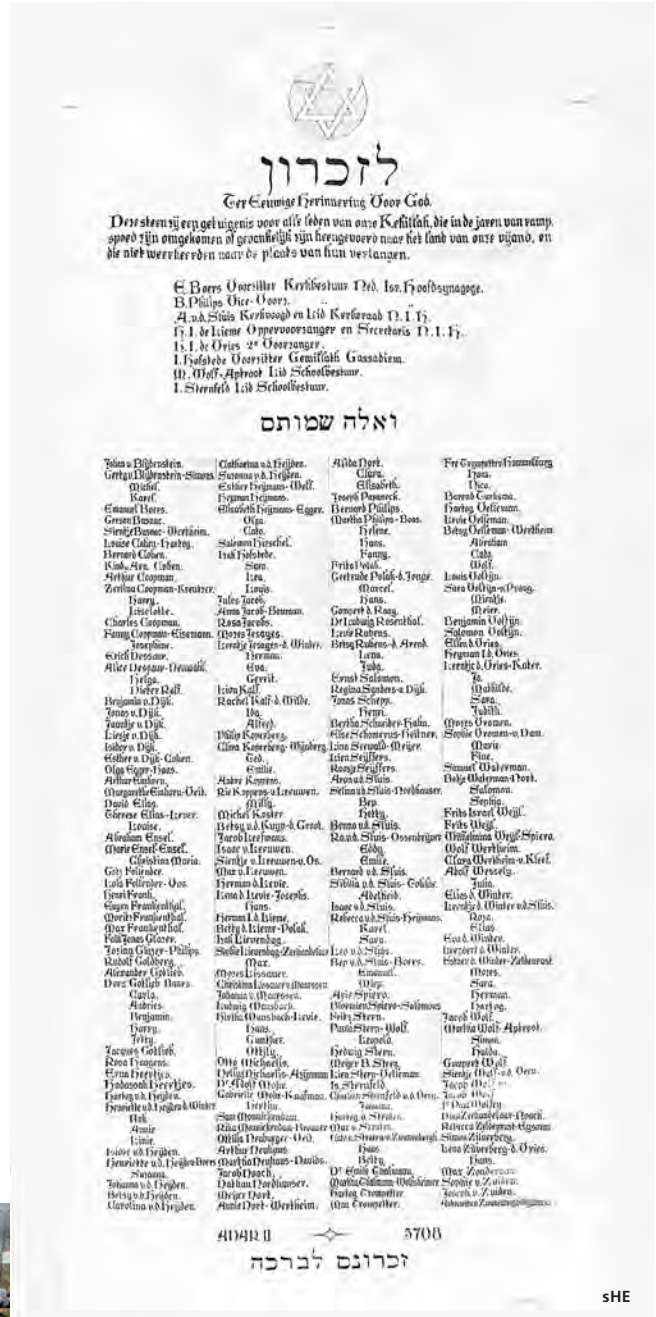
Slot

Van de 480 Joden die in 1941 in Den Bosch woonden, zijn er 234 vermoord.

De meesten van hen (105) kwamen om in Auschwitz. In Sobibor stierven 103 mensen.

In de voormalige synagoge in Den Bosch hangt een (onvolledige) lijst met de slachtoffers.

Echt 'Judenrein' was Den Bosch in 1943 overigens niet. Enkele tientallen gedeporteerden hebben de concentratiekampen overleefd. Doordat zij terugkeerden is het Joodse leven in Den Bosch niet helemaal gedoofd. Wel zijn later enkelen vertrokken naar Israël, Amsterdam of Amstelveen.

Joods Scholieren Monument Den Bosch.

